

ТУЛЬЧИНСЬКА БІБЛІОТЕКА І ЯН ПОТОЦЬКИЙ

Публікація присвячена польському письменнику, історику, мандрівникові, видавцеві Яну Потоцькому та його творам у контексті історії бібліотеки Тульчинського палацу руського воєводи, згодом маршалка Торговицької конфедерації С.Щ. Потоцького.

Ключові слова: Ян Потоцький, Тульчинська бібліотека.

The article is devoted to the Polish writer, historian, the traveler, the publisher Jan Potocki and his works in the context of the history of the library of Tulchyn Palace belonging to the Russian governor, who later became the marshal of the Confederation of Targowica St. Sz. Potocki.

Key words: Jan Potocki, Tulchyn palace's library.

Artykuł jest poświęcony pisarzowi, historykowi, podróżnikowi, wydawcy polskiemu Janowi Potockiemu oraz jego utworom w kontekście historii biblioteki Pałacu Tulczyńskiego należącego do wojewody ruskiego, późniejszego marszałka Konfederacji Targowickiej St. Sz. Potockiego.

Słowa kluczowe: Jan Potocki, biblioteka w Pałacu Tulczyńskim.

Бібліотека Тульчинського палацу магнатів тульчинської лінії гетьманської гілки роду Потоцьких герба «Срібна Пилява» постала в середині XVIII ст. Її фундатором був руський воєвода, пізніше – голова Торговицької конфедерації Станіслав Щенський Потоцький (1752–1805). Тульчинська книгозбірня була однією з найбільших і найбагатших бібліотек у другій половині XVIII ст. на Волині й Поділлі. Вона є історико-культурною пам'яткою доби Просвітництва на теренах давньої Речі Посполитої, а відтак і України. Тому її історія та книжковий фонд привертала увагу не одного вченого-книгознавця. Низка публікацій про Тульчинську бібліотеку польських дослідників з'явилася у другій половині XX – на початку XXI ст. Це, зокрема, роботи З. Вішньовської [20, с. 373] А. Дзьонцел [7, с. 14–17], Г. Роляк [14, с. 157–181; 15 с. 157–181], Я. Рудницької [16], М. Струтинської [18, с. 161–217; 19, с. 183–184]. На початку XXI ст. побачили світ дві книгознавчі статі білоруських дослідниць – Л. Ковкель [10, с. 510–521; 11, с. 111–143] та А. Савчук [17, с. 523–536] про книжки з Тульчинської бібліотеки в Історико-археологічному музеї у м. Гродно (Білорусь) [24, с. 373]. Реконструкції історії та бібліографічній реконструкції фонду Тульчинської книгозбірні присвячено розділ у нашій монографії про родові шляхетські бібліотеки Правобережної України XVIII ст. [27, с. 195–137; с. 355–388] та публікація про стародруки з Тульчина у фондах Вінницької державної обласної універсальної

наукової бібліотеки імені К.А. Тімірязєва [28, с. 242–268].

Нині стародруки Тульчинського палацу зберігаються в Україні у Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського (далі – НБУВ): у відділі стародруків та рідкісних видань – близько 194 видань (у 269 тт.), у фонді книжкової колекції «Бібліотека академіка Агатангела Кримського (1871–1942)» у відділі наукової організації основного фонду НБУВ – 4 видання; у відділі рідкісної книги Наукової бібліотеки Київського національного університету імені Тараса Шевченка – є відомості про сім видань (6 тт.). На початку 90-х рр. XX ст. у Музейній частині Тульчинського обласного науково-методичного центру знаходилося два видання з палацової книгозбірні Потоцьких. Нині, на превеликий жаль, їх доля залишається невідомою. У Вінницькій державній обласній універсальній науковій бібліотеці імені К.А. Тімірязєва зберігається 60 видань (у 96 тт.) з фонду Тульчинської бібліотеки. У Польщі тульчинські стародруки зберігаються сьогодні у відділі стародруків Національної бібліотеки (Варшава) у складі Вілянівської бібліотеки Потоцьких – близько 200 тт.; у Науковій бібліотеці Королівського замку в Варшаві – 38 видань (61 тт.); Публічній бібліотеці столичного міста Варшави – є відомості про три видання в її фондах; у Бібліотеці Музею-Замку в Ланьцуті – 472 видання (693 тт.); Бібліотеці Закладу Народового імені Оссолінських (Вроцлав) – 141 видання (245 тт.); у від-

ділі стародруків Бібліотеки Університету імені Миколая Коперника (Торунь) – 80 видань; у Курницькій бібліотеці ПАН (Курник) – 10 видань. У Білорусі – у Державному історико-археологічному музеї м. Гродно зберігається 1080 томів., у Росії – у Всеросійській державній бібліотеці іноземної літератури імені М.І. Рудоміно – кількість невідома. У Франції польський історик Є. Лоєк бачив стародруки з провенієнціями Тульчинської бібліотеки у будинку колишнього палацу Потоцьких, нині Палаті торгівлі та промисловості в Парижі (Chambre de Commerce et d'Industrie de Paris) на вулиці Фредланд (avenue Friedland, 27) – кількість невідома [12, с. 199].

Бібліотечний фонд Тульчинської бібліотеки, як свідчать її рукописні каталоги та самі стародруки, мав універсальний характер. На книжковому фонді чітко простежується вплив ідей доби Просвітництва, який проявляється в енциклопедичному характері складу фонду, присутності творів ідеологів Просвітництва, домінуванні видань XVIII ст. та французької мови, наявності наукової літератури, видань орієнтальної тематики, енциклопедій та енциклопедичних словників, що є характерними рисами магнатських бібліотек того часу.

Яскравим уособленням духу доби Просвітництва у своїй науковій та літературній діяльності був Ян Потоцький, представник ланьцутської лінії гетьманської гілки давнього магнатського роду Потоцьких.

Ян Потоцький (8.03.1761–20.12.1815) – відомий польський літератор, політичний діяч, мандрівник, історик, публіцист і видавець [21, с. 36–42]. Він був кавалером орденів св. Станіслава та Білого Орла, таємним радником російського імператорського двору, мальтійським кавалером. Син великого коронного крайчого Юзефа Потоцького та Анни Терези з Оссолінських, народився у Пикові, що на Поділлі (нині село Калинівського р-ну Вінницької обл.). Разом із братом Северином навчався у Женеві та Лозанні. Шлях пізнання для нього проходив не тільки через навчання і книги, але й через подорожі. В Європі він подорожував Францією, Австрією, Англією, Прусією, Голландією, Данією, Іспанією, Італією, побував на Мальті. В Африці та Азії він відвідав Єгипет, Туніс, Марокко, Туреччину, Монголію, побував на Кавказі та в Сибіру. У 1788 р. Ян Потоцький заснував у Варшаві власну друкарню, яку назвав «вільною», бо не мала королівського привілею і не підлягала маршалковській юрисдикції.

У другому шлюбі був одружений із Констанцією Потоцькою (1781–1852), дочкою пана на Тульчині Станіслава Щенсного Потоцького і його другої дружини Юзефи Амалії з Мнішків (1752–1798). Як зять Станіслава Щенсного він якийсь час мешкав у Тульчині, згодом відвідував Тульчинський палац, був обізнаний із палацовою бібліотекою і колекційними раритетами маєтку. Перебуваючи в Тульчині, Ян Потоцький спілкувався із відомим поетом Станіславом Трембецьким (1739–1812), який тоді мешкав у маєтку С.Щ. Потоцького, займався творчістю і каталогізацією Тульчинської бібліотеки. С. Трембецький увійшов до польської літератури як автор славнозвісної поеми «Софіївка», в якій змалював однойменний парк в Умані, закладений С.Щ. Потоцьким для своєї третьої дружини Софії (у першому шлюбі дружини майбутнього коменданта Кам'янець-Подільської фортеці Юзефа Зеферина Вітте, 1739–1815). У Тульчині два інтелектуали, Ян Потоцький і Станіслав Трембецький, проводили дискусії на тему слов'янських старожитностей [13, с. 439–440], які цікавили обох. Я. Потоцький у своїх слов'янознавчих працях обстоював тезу про автохтонність слов'янських народів.

З ім'ям Я. Потоцького пов'язаний один із дарів Софії Потоцької Волинській гімназії у Кременці (з 1819 р. – Волинський ліцей). У 1810 р. Софія Потоцька надіслала з Тульчина до Кременця давню кам'яну стелу з написом (грецькою мовою), яка стояла на могилі десь поблизу Звенигорода і була перевезена звідти до Тульчина С.Щ. Потоцьким. Опис цієї стели зробив Ян Потоцький у контексті свого загального історичного опису Херсонської губернії. Інформація про надіслання стели з грецьким написом із Тульчина до Кременця міститься у супровідному листі освітянського діяча, бібліофіла, засновника Волинської гімназії у Кременці Тадеуша Чацького (1765–1813), датованому 12 лютого 1810 р. [26, с. 46]. У 1822 р. у Софіївці на пам'ять про перебування тут письменника й мандрівника було встановлено погруддя Яна Потоцького [1, с. 127].

Я. Потоцький був обраний членом Польського товариства друзів науки, обіймав посаду члена Азійського відділення Міністерства закордонних справ Російської імперії (з 1804 р.). У 1805 р. він став керівником наукової секції російського посольства до Китаю, очолюваного Ю.О. Головкіним. Внаслідок плідної праці наукової секції під час подорожі до Китаю (посольство дісталось тільки до Утрі (нині Улан-

Батор) Я. Потоцького було обрано почесним членом Російської Академії наук (1806 р.), почесним членом «Збройної палати» та Московського університету (1808 р.). Після відкриття Волинської гімназії у Кременці Потоцький підтримував тісні контакти із професорами цього навчального закладу, працював у лицейській бібліотеці і був її благодійником. Деякі його праці побачили світ у Кременецькій друкарні Лицею, а саме: «Principes de chronologie, pour les temps anterieurs aux olimpiades. Liv. III» (1813), «Principes de chronologie pour les quatorze siecles, qui ont precede la premiere Olympiade vulgare. 2-de partie» (1815) [9, с. 505]. Знаючи багато мов, Я. Потоцький усі свої наукові праці та літературні твори писав винятково французькою, якою володів досконало.

Останні роки життя Я. Потоцький провів у своєму маєтку в Уладівці (тепер село Літинського р-ну Вінницької обл.), де в грудні 1815 р. його життя трагічно обірвалося.

Бібліотека є свідченням інтелектуальних уподобань власників, їхніх фахових зацікавлень, естетичних та художніх смаків, віддзеркаленням ідеологічних, наукових і культурних течій тогочасного суспільства. З іншого боку, склад книжкового фонду бібліотеки при врахуванні провенієнцій, які збереглися на сторінках та форзацах книжок, дає унікальний фактографічний матеріал про розповсюдження і побутування творів конкретних авторів. Збережені рукописні каталоги Тульчинської бібліотеки початку ХІХ ст. подають інформацію про примірники видань праць Яна Потоцького в цій бібліотеці. При дослідженні його творчості ці скромні відомості набувають додаткової ваги із двох причин. По-перше, через те, що прижиттєві видання його праць видавалися невеликими накладками, не більше 100 примірників, наприклад: «Examen critique du fragment Egyptien connu sous le nom d'Ancienne chronique» (Петербург, 1808) – 100 примірників, «Histoire primitive des peuples de la Russie» (Петербург, 1802) – 100 примірників, «Atlas archeologique de la Russie Europeenne» (Петербург, 1805) – 45 примірників [9, с. 504]. Вже у ХІХ ст. вони стали бібліографічними раритетами [8, с. 436]. А подруге, через те, що під час Другої світової війни книжкові фонди бібліотек і документальні фонди архівів Польщі, України, Білорусії дуже постраждали, значна частина цінної інформації, вочевидь, незворотно втрачена.

Рукописні каталоги Тульчинської бібліотеки подають інформацію про те, які твори ав-

тора зберігалися в Тульчині. Однак необхідно зазначити, що в Тульчині могли знаходитися й інші видання праць Яна Потоцького, які з різних причин не було внесено до каталогів. Окрім того, наведені дані не можуть вважатися вичерпними через те, що в рукописних каталогах подається неповний бібліографічний опис видань, назви книжок часто внесені у видозміненій формі, в деяких випадках без вказівки імені автора.

За даними київського каталогу Тульчинської бібліотеки, який нині зберігається у фондах Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (далі – ЦДІАУК), в палацовій книгозбірні зберігалися сім творів Яна Потоцького: «Fragments historiques et geographiques sur la Scythie la Sarmatie et les Slaves...» (Брауншвейг; Берлін, 1796), «Dynasties du second livre de Manethon...» (Флоренція, 1803), «Histoire ancienne du gouvernement de Cherson» (Петербург, 1804), «Chronologie des deux premiers livres de Manethon» (Петербург, 1805), «Histoire ancienne du gouvernement de Podolie...» (Петербург, 1805), «Histoire ancienne du gouvernement de Wolhynie...» (Петербург, 1805), «Principes de chronologie pour les temps extérieurs aux Olympiades...» (Петербург, 1810) [25, с. 8, 10, 12, 14, 151]. У каталозі бібліотеки Станіслава Щенсного Потоцького, який зберігається тепер у Кракові в Бібліотеці ПАН, занотовано одну працю Яна Потоцького – «Voyage dans quelques parties de la Basse-Saxe, pour la recherche des antiquites Slaves ou Vendes...» (Гамбург, 1795) [23, с. 141]. У фонді Тульчинської бібліотеки знаходився також примірник видання праці Я. Потоцького «Essay sur l'histoire universelle et recherches sur celle de la Sarmatie» (Варшава, 1789), який тепер зберігається в Історико-археологічному музеї м. Гродно. Примірник має провенієнційний запис «Stan Sz Potocki», що засвідчує приналежність книжки у минулому С.Щ. Потоцькому [17, с. 535]. Потрібно зазначити, що деякі з названих видань, як стверджують бібліографічні записи рукописного каталогу палацової книгозбірні, містилися у Тульчинській бібліотеці в кількох примірниках. Так, «Principes de chronologie pour les temps extérieurs aux Olympiades...» (Петербург, 1810) було чотири примірники [25, с. 8], а «Histoire ancienne du gouvernement de Cherson» (Петербург, 1804) – два [25, с. 12–14].

Перераховані роботи присвячені українським землям: давній історії Подільської, Волинської та Херсонської губерній, історії давніх

слов'ян, історії Давнього Єгипту та хронології. Прижиттєві видання праць Яна Потоцького побачили світ у друкарнях Брауншвейга–Берліна, Варшави, Гамбурга, Кременця, Петербурга, Флоренції. У Петербурзі книжки Яна Потоцького друкувалися в друкарні Російської Академії наук, у друкарні Ф. Дрехслера та друкарні Олександра Плюшара (1777–1827) [22, с. 495].

Цілком імовірно, що у фонді Тульчинської бібліотеки могло бути віденське видання 1815 р. Антона Страусса поеми Станіслава Трембецького [6, с. 66] «Софіївка» польською та французькою мовами. Переклад поеми французькою мовою був зроблений французьким літератором Августом Мессенс графом де Лагардом (Auguste Messence, comte de Lagarde). Август де Лагард емігрував із Франції під час Французької революції 1789–1794 рр., опинився на теренах Речі Посполитої і певний час гостював у Тульчинському маєтку Станіслава Щенсного Потоцького. Книжку прикрашали шість ілюстрацій – краєвиди парку «Софіївка», виконані шотландським художником Уільямом Алланом (Allan, 1782–1850) [2, с. 300] і гравіювані Вільгельмом Фридріхом Шльоттербеком (Schlotterbeck, 1777–1819) [2, с. 117], та портрет Станіслава Трембецького роботи Давида Вайса (Weiss, 1775–1846) [3, с. 324–325]. Це видання поеми було передплатним. Список передплатників містить імена 44 осіб: представників королівських європейських родин, російського дворянства, польських шляхетських родів, членів роду Потоцьких: Софії Потоцької, Станіслава Потоцького, Артура Потоцького. Книжка готувалася до видання під час проведення Віденського конгресу (1.XI.1814–9.VI.1815), на якому представники європейських держав розробляли нову систему міжнародних відносин на Європейському континенті після поразки наполеонівської Франції і втрати нею

домінантних позицій у політичному та економічному житті Європи. Всі монархи, які перебували тоді у Відні, підписалися на це видання. У ньому, як коментар, вміщено перший життєпис Станіслава Щенсного Потоцького пера Яна Потоцького обсягом 14 сторінок. Гарне з поліграфічного погляду видання своєю появою мало на меті не тільки популяризацію літературного твору, а й суспільно-політичні мотиви, які полягали в тому, щоб обілити політичну діяльність власника Тульчина у ролі маршалка Торговицької конфедерації. Тож хай який малий був наклад видання, логічно було б його мати у Тульчинській бібліотеці. Вже у середині XIX ст. віденське видання поеми С. Трембецького поповнило збірки бібліографічних раритетів, що підтверджують бібліографічні праці Ж.Ш. Брюне та Ж.Г.Т. Грессе [4, с. 935; 5, с. 66].

Навряд чи не було в Тульчині й фантастично-філософського роману Яна Потоцького «Рукопис, віднайдений у Сарагосі», в якому автор пропагував ідеї французьких просвітителів XVIII ст. Із погляду теорії літератури, як зазначає М.Е. Жултовська, «Рукопис, віднайдений у Сарагосі» є свого роду антологією різновидів французьких повістей XVIII століття [21, с. 39]. За життя автора роман видавався частинами і повністю не був опублікований.

Викладений матеріал дає підстави говорити про те, що особистість Яна Потоцького, родинні зв'язки, статус Тульчинської резиденції, певна увага до комплектування палацової книгозбірні її власників були причиною надходження до бібліотечного фонду творів Яна Потоцького. Подальше історико-книгознавче дослідження книжкових фондів, пошук нових архівних документів можуть надати нову інформацію про примірники праць Я. Потоцького у книгозбірні Тульчинського палацу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. *Aftanazy R.* Dzieje rezydencji na dawnich kresach Rzeczypospolitey. – Wyd. 2-e. – T. 10: Województwo braclawskie / R. Aftanazy. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1996. – S. 127.
2. *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler / Herausgegeben von U. Thieme, F. Becker.* – Leipzig, 1907. – T. 1. – S. 300.
3. *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler / Herausgegeben von U. Thieme, F. Becker.* – Leipzig, 1942. – T. 35. – S. 324–325.
4. *Brune J.Ch.* Manuel du libraire et de l'amateur de livres. Ed. 5 / J. Ch. Brune. – Paris, 1864. – T. 5. – Col. 935.
5. *Graesse J. G.T.* Trésor de livres rares et précieux ou Nouveau dictionnaire bibliographique / J. Graesse. – Dresden; Genève; Londres; Paris, 1867. – T. 6, p. 2. – P. 193.
6. *Grand Dictionnaire Universel du XIX-e siècle / Par P. Larousse.* – Paris, s. a. – T. 10. – S. 66.
7. *Dzięcioł A.* Książki Potockich z Tulczyna w zbiorach starych druków w zamku Krolewskim / A. Dzięcioł // Kronika Zamkowa. – Warszawa. – 1987. – № 4. – S. 14–17.
8. *Encyklopedyja powszechna.* – Warszawa : Nakład, druk i własność S. Orgelbranta, 1864. – T. 21. – S. 436.
9. *Estreicher K.* Bibliografia polska XIX stolecia / K. Estreicher. – Kraków, 1876. – T. 3. – S. 504–505.

10. Kowkiel L. Prywatny księgozbiór Potockich z Tulczyna w kolekcji Muzeum Historyczno-Archeologicznego w Grodnie / L. Kowkiel // *Ród Potockich w odmęcie historii (XVII–XX w.)* / Pod red. Z. Janeczka. – Katowice : Wyd-wo Akademii Ekonomicznej im. Karola Adamieckiego w Katowicach, 2007. – S. 503–521.
11. Kowkiel L. Ślady polskich księgozbiorów historycznych w Muzeum Historyczno-Archeologicznym w Grodnie (na podstawie badań proveniencyjnych) / L. Kowkiel // *Bibliologia, literatura, kultura. Księga pamiątkowa ofiarowana Profesor Waclawie Szelińskiej* / Pod red. M. Konopki, M. Zięby. – Kraków, 1999. – S. 111–143.
12. Łojek J. Potomkowie Szczęsnego. Dzieje fortuny Potockich z Tulczyna. 1799–1921. – 4-e wyd. / J. Łojek. – Warszawa : Alfa, 1996. – S. 199.
13. Rabowicz Ed. Stanisław Trembecki w świetle nowych źródeł / Ed. Rabowicz. – Wrocław; Warszawa; Kraków : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1965. – S. 439–440.
14. Rolak G. Fragmenty księgozbioru Josefyny z Mniszchów Potockiej w zbiorach Działu starych druków Zakładu Narodowego im. Ossolińskich / G. Rolak // *Czasopismo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich*. – Wrocław : Towarzystwo Przyjaciół Ossolineum, 2004. – Z. 15. – S. 157–181.
15. Rolak G. W kręgu Potockich z Tulczyna. Fragment kolekcji Biblioteki Tulczyńskiej w zbiorach Działu starych druków Zakładu Narodowego im. Ossolińskich / G. Rolak // *Czasopismo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich*. – Wrocław : Towarzystwo Przyjaciół Ossolineum, 2004. – Z. 15. – S. 157–181.
16. Rudnicka J. Biblioteka Wilanowska. Dwieście lat dziejów (1741–1932) / J. Rudnicka. – Warszawa : Bibl. Narodowa, 1967. – 215 s.
17. Sauczuk A. Proweniencje Stanisława Szczęsnego Potockiego książkach w kolekcji Muzeum Historyczno-Archeologicznego w Grodnie / A. Sauczuk // *Ród Potockich w odmęcie historii (XVII–XX w.)* / Pod red. Z. Janeczka. – Katowice : Wyd-wo Akademii Ekonomicznej im. Karola Adamieckiego w Katowicach, 2007. – S. 523–536.
18. Strutyńska M. Stare druki proveniencji Potockich z Tulczyna w zbiorach Biblioteki Uniwersyte-
- tu Mikołaja Kopernika w Toruniu / M. Strutyńska // *Z badań nad polskimi księgozbiorami historycznymi: Wyniki perspektywy*. – Warszawa : Wyd. Uniw. Warszawskiego, 1992. – T. 14. – S. 161–217.
19. Strutyńska M. Stare druki proveniencji Potockich z Tulczyna w zbiorach biblioteki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Adenda / M. Strutyńska // *Z badań nad polskimi księgozbiorami historycznymi: Zbiory rozproszone*. – Warszawa : Wyd. Uniw. Warszawskiego, 1993. – T. 15. – S. 183–184.
20. Wiśniowska Z. Katalog starych druków biblioteki Muzeum-Zamku w Łańcucie / Z. Wiśniowska. – Łańcut : Muzeum, 1974. – 373 s.
21. Żółtowska M.E. Potocki Jan h. Pilawa / M.E. Żółtowska // *Polski słownik biograficzny*. – T. 28/1, z. 116. – S. 36–42.
22. Баренбаум И.Е. Плюшара А.А. издательство // *Книга: Энциклопедия* / Редкол.: И.Е. Баренбаум, А.А. Беловицкая, А.А. Говоров и др. – Москва : Большая российская энциклопедия, 1998. – С. 495.
23. Библиотека Польської Академії наук, Краків : Rps PAN kr. 1425/1, арк. 141.
24. Каталог видання ў XV-XVI стагоддзяў. З фондаў Гродзенскага дзяржаўнага гісторыка-археалагічнага музея. – Гродна, 2003.
25. ЦДІАУК, ф. 49, Потоцькі, оп. 2, спр. 14, арк. 8 зв., 10, 12, 14 зв., 151.
26. ЦДІАУК, ф. 710, Волинський ліцей, оп. 2, спр. 18, арк. 46.
27. Ціборовська-Римарович І.О. Родові бібліотеки Правобережної України XVIII століття (Вишневецьких-Мнішеків, Потоцьких, Мікошевських): історична доля та сучасний стан / І. Ціборовська-Римарович. – Київ, 2006. – С. 95–137, 355–388.
28. Ціборовська-Римарович І.О. Стародруки Тульчинської бібліотеки магнатів Потоцьких у фондах Вінницької державної обласної універсальної наукової бібліотеки ім. К.А. Тімірязєва: шляхи надходження та історико-книгознавча характеристика / І. Ціборовська-Римарович // *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського*. – Київ, 2007. – Вип. 19. – С. 242–268.